

NĚKTERÉ POHLEDY VÝVOJOVÉ PSYCHOLOGIE NA PRÁCI S MLADÝMI BIŘMOVANCI

Ludmila Bartůšková

Při realizaci přípravy na biřmování mládeže je důležitá znalost vývojové psychologie tohoto období. Adolescenti potřebují o věcech diskutovat, potřebují intenzivní zážitky, hlavně ve skupině vrstevníků; velmi důležitý je pro ně pocit svobody a přijetí ze strany dospělých – pak jsou schopni velkého nadšení a nasazení pro dobrou věc. Mladí dospělí jsou schopni nahlédnout věc z více úhlů pohledu, proto pro ně kompromis není selháním. Snaží se o nalezení a realizaci základních společenských rolí – profesní, partnerské a rodičovské. To může být, zvláště v závěru tohoto období, provázeno psychickou nepohodou s tendencí ke změně.

MUDR. LUDMILA BARTŮŠKOVÁ

Dětský a dospělý psychiatri, rodinný terapeut, soudní znalec v oboru dětské a adolescentní psychiatrie, soudní znalec Metropolitního církevního soudu Praha. Vyučuje psychologii na 1. LF UK a KTF UK, spolupracuje s Pastoračním střediskem a Katechetickým střediskem AP.

Úvod

Svátost biřmování bývá označována jako svátost křesťanské dospělosti. *Katechismus katolické církve* k tomu podotýká: „Mluví-li se o biřmování jako o „svátosti křesťanské dospělosti“, nesmí se tím směřovat dospělý věk víry s dospělým věkem přirozeného růstu.“¹ Přesto bývá zvykem, že v našich podmínkách přijímají tuto svátost buď lidé dospělí, nebo lidé blížící se k dospělosti (tedy adolescenti), nejčastěji ve věkovém rozmezí 15–30 let. Příprava na biřmování má být zaměřena k tomu, aby vedla křesťana k důvěrnějšímu spojení s Kristem, k živější důvěrnosti s Duchem svatým, aby mohl biřmovanec lépe převzít apoštolskou odpovědnost křesťanského života. Proto také katecheze před biřmováním má usilovat o to, aby probudila smysl pro příslušnost k církvi, a to jak ve všeobecné církvi, tak k farnímu společenství.² Jak ale srozumitelně zprostředkovat tyto požadavky současnému mladému člověku, který se připravuje na přijetí této svátosti?

Jednou ze základních pomůcek při realizaci tohoto nelehkého úkolu je znalost a respektování zákonitostí vývojové psychologie, v našem případě období označovaných jako adolescence a mladá dospělost. Zde je nutno mít na zřeteli, že ačkoliv se jedná o věkovou skupinu, kterou můžeme souhrnně označit jako „mladí“, je nezbytné adolescenci a mladou dospělost od sebe rozlišovat a k mladým jednotlivých věkových kategorií přistupovat odlišně. Nerespektování určitých psychologických zákonitostí může značně narušit průběh přípravy na biřmování.

Adolescence z pohledu vývojové psychologie

Vývojová fáze „dospívání“ je vývojovou psychologií vymezena v době mezi 11. a 20. rokem života. První, bouřlivější fáze tohoto přerodu dítěte v dospělého člověka bývá označována jako pubescence (mezi 11. a 15. rokem), následující klidnější fáze, bezprostředně předcházející dospělosti, bývá nazývána adolescencí (mezi 15. a 20. rokem života). Rozhraním mezi těmito fázemi bývá obvykle ukončení povinné školní docházky: děti na základní škole řadíme do kategorie pubescence, středoškoláky a učně mezi adolescenty. Třebaže je toto období již stabilnější než období předchozí, přesto základní charakteristikou adolescence zůstává na jedné straně jistý neklid, pochyby, hledání, na

straně druhé kvalitativní posun v myšlení, vnímání sebe i druhých, schopnost nadšení a velkého nasazení pro subjektivně hodnotnou věc. „Rodí se dojem, že se otevírají nekonečné obzory, a životní síly se zdají nevyčerpatelné. Člověk očekává, že život daruje nedožitelně mnoho, a věří, že může vykonat něco velkého.“³

V tomto období si mladý člověk velmi zřetelně uvědomuje své emocionální prožitky, potřeby a přání. Někteří lidé mají dojem, že právě v tomto věku začínají žít „naplno“. Cítí se přímo ve středu vlastního života. Zabývají se odpověďmi na otázky, které je dříve netrápily, které se však nyní velmi palčivě a intenzivně vynořují.⁴ Podle psychologa Pavla Řičana mezi patnácti a dvaceti lety vrcholí mládí. V té době je člověk nejkrásnější, tělesně i duševně nejsvěžejší, nejdychtivější a nejbystřejší, zároveň je to však období těžké a plné rozporů.⁵ Přeměna v dospělého se dotýká všech úrovní člověka: fyzické, psychické, sociální i spirituální.

Tělesný vzhled

Tělesný vzhled (resp. subjektivní hodnocení vlastního tělesného vzhledu) hraje v životě adolescenta významnou roli – může být zdrojem dobrého sebevědomí, sociální prestiže, přijetí mezi vrstevníky, ale může být i zdrojem hlubokých komplexů, nejistot a „deprezí“. Pro adolescenta je jeho tělo, jeho způsob oblékání a zdobení významným komunikačním prostředkem k vyjádření vlastních postojů, ideálů, příslušnosti k určitému názorovému proudu, skupině, může být výrazem odmítání jistých hodnot či společenských konvencí. Úprava zevnějšku je mnohdy zcela zjevným odrazem nejistoty a hledání, vyjadřuje tendenci odlišit se jak od světa dětí, tak od světa dospělých.⁶

Myšlení

Významná změna nastává u adolescentů v oblasti myšlení. Objevují krásu abstraktního myšlení, myšlení v pojmech, které nejsou vázány na konkrétní realitu. Tuto schopnost dospívající rádi trénují, dovádějí ji ad absurdum, dokážou hodiny a hodiny diskutovat o věcech pouze myslitelných a ideálních. Tato nová schopnost má však také svá úskalí: dospívající srovnává existující a přítomné s tím, co by mohlo nebo mělo být, tedy se stavem, který si jako ideál vytvoří ve své mysli. Odtud pramení jeho častá kritičnost a nespokojenost, zklamání i vystupňovaný pesimismus. Nový způsob myšlení dovoluje pohlížet na sebe, na svůj život i na své pocity a myšlenky jakoby zvenějšku, analyzovat je a kriticky posuzovat.⁷

Dalším znakem adolescentního myšlení je odmítání kompromisů. „Adolescenti preferují jednoznačná, zásadní a rychlá řešení, která vedou k jistotě. Kompromis je chápán jako řešení obecně méně kvalitní a nepřilíživě žádoucí.“⁸

Hledání vlastní identity

Adolescence je obdobím hledání vlastní identity. Toto hledání mívá náboženskou povahu.⁹ Dospívající si klade otázky, přemýšlí o sobě a o světě, hledá cesty, ideály, zkouší různé způsoby jednání. Tento proces se děje v součinnosti s jeho okolím: okolí mu nastavuje zrcadlo, dospívající zakouší přijetí či odmítání, svoji identitu si buduje často metodou pokus–omyl. Někteří mladí nemají z nejrůznějších důvodů dostatek energie, aby si našli svoji vlastní identitu, a přejmou pasivně identitu nějaké skupiny. Pokud tato skupina není příliš manipulativní a destruktivní (např. skupiny, kde se berou drogy, kde je běžné protizákonné jednání), může být důležitým místem jejich dozrávání.

Je důležité si uvědomit, že skupina vrstevníků je pro zdravý vývoj adolescenta nenahraditelná.¹⁰ Právě ve skupině mladých může adolescent zakoušet přijetí, zde může sdílet své obavy, nejistoty, problémy, ale i sny a fantazie, radost ze společně vykonaného díla, zde se může učit diskutovat, mluvit i naslouchat, vyjádřit svůj vlastní názor, zde může zakoušet i rozdílnost – že druzí stejného věku mohou mít na věc odlišný názor; může též vnímat odlišnost mužsko-ženskou a učit se respektu k druhým. Je proto velmi důležité (nejen) při přípravě na biřmování umět zareagovat na tuto základní potřebu adolescentů a nabídnout jim zážitek kvalitní skupiny (společensví), a to nejen na místní, ale i širší (národní, mezinárodní) úrovni.

Doba dospívání je dobou prvních lásek, kdy je zájem o druhé pohlaví kvalitativně na jiné úrovni než v předchozích obdobích; partnerské vztahy jsou hluboce prožívány, ať již šťastně či nešťastně.

Citlivá místa adolescentů: svoboda, normy, vztah s rodiči

Velmi citlivým místem adolescentů je pocit svobody. Dospívající se přestávají pokládat za děti; trvají na svých „svobodách“, odmítají se podrobovat formální autoritě, odmítají dělat věci jen

proto, že se to tak vždycky dělalo nebo že to stanovila autorita. Tuto nově nabytou svobodu se snaží demonstrovat hlavně doma, ve vztahu k rodičům. Zvládnutí zdravé separace z původní rodiny je náročným úkolem pro obě strany: oběma stranám přináší emoční nepohodu, nejistotu a obavy. Ačkoliv se adolescent někdy velmi nepříjemně vymezuje proti hodnotám a zvykům původní rodiny, není to proto, že by rodinu nepotřeboval, ačkoliv se to tak navenek může zdát. Stále totiž potřebuje mít stabilní místo, kde je přijímán, kde ho mají rádi a kde ho – i přes jeho excesy – berou vážně.

Zvládnutí osamostatnění se z původní rodiny, při kterém nedojde ke zpřetrhání, ale ke kvalitativní proměně vztahů rodič–dítě, je nezbytně nutné k tomu, aby adolescent mohl vykročit do dospělosti a k proklamované svobodě a aby byl schopen unést i přiměřený díl zodpovědnosti za své činy. „Zdravý“ adolescent však neodmítá všechny autority, všechny normy – jen touží po tom, aby byl brán jako rovnocenný partner, který těmto normám rozumí, s nimi se ztotožňuje a na jejich vytváření se podílí. Pak je schopen se za tyto normy i „bít“ a jejich plnění vyžadovat.

Mladá dospělost z pohledu vývojové psychologie

Na období adolescence navazuje plynule období další, a sice dospělost. Dosažení dospělosti v pravém slova smyslu však není jen otázkou dosažení určitého věku (u nás 18 let), ale otázkou dozrání k určitému způsobu myšlení, prožívání a chování. Z psychologického pohledu můžeme dospělost vymezit tzv. známkami zralosti. Dospělého můžeme charakterizovat jako člověka, který je schopen sebereflexe a sebezpřijetí, který je schopen uznat a vzít v potaz svá silná a slabá místa; je schopen vyjadřovat a ovládat své pocity, přijímá zodpovědnost za své myšlenky i skutky, je schopen vyrovnat se se skutečností, žít samostatně; dokáže navázat a udržet si trvalé vztahy s lidmi. Jen dospělý člověk, který má zdravé vědomí sebe sama, může vstupovat do vztahů beze strachu, že bude pohlcen druhými.¹¹

foto: Jana Hajdová

Dospělost zahrnuje nejdelší časový úsek lidského života, zhruba 45 let; je tedy zřejmé, že i v dospělosti člověk do zralosti dorůstá, v ideálním případě úměrně svému věku. První fáze dospělosti, tzv. mladá dospělost, zahrnuje období mezi 20. a 30. rokem věku člověka. Pro toto období, klidnější a vyrovnanější než předchozí adolescence, je typická tendence k získání tří základních rolí: profesní, partnerské a rodičovské. Mladí dospělí jsou schopni vysokého nasazení zejména v profesní roli, v angažování se ve společnosti; v osobním životě uvažují o závaznějším zakotvení. Zažívají větší prestiž od společnosti, zároveň však jsou na ně kladeny vyšší nároky.

Dvacátá léta jsou dobou největší tělesné síly, energie, vitálního elánu a zdraví. Výsledkem dobře naplněných dvacátých let je „niterná sebejistota“. Teprve nyní je člověk reálně svobodný, nezávislý na pokynech shora, neboť dosáhl samostatnosti v řešení praktických úkolů.¹² Zásadní změnou, která odlišuje dospělého od adolescence, je nabytá životní zkušenost. Pod jejím vlivem posuzuje mladý dospělý situace už v jiném světle, je schopen přijmout fakt, že jedna otázka může mít více řešení, že většinou nelze nalézt a hlavně uskutečnit absolutně ideální řešení dané situace. Proto už je schopen spolupracovat na vytvoření zdravého kompromisu.

Ani toto období však nebývá ideální, bez nejistot a pochybností. První větší krize přichází koncem tohoto období a nazývá se „krize třicátníků“ nebo také „období prvního bilancování“. Na konci mladé dospělosti člověk bilancuje, zda se mu podařilo získat role dospělého a zda se v těchto rolích cítí spokojeně. Výsledkem tohoto bilancování může být změna pracovní, uzavření manželství či rozvod, rozhodnutí se pro realizaci svého rodičovství, případně pro zasvěcený život. Nežádka je toto období provázeno psychickou nepohodou a nejistotou.

Jak s mladými komunikovat o víře

Vztah adolescentů k existenciálním otázkám

Mladí lidé v období adolescence jsou vzhledem ke svému způsobu myšlení a prožívání velmi otevření vůči existenciálním otázkám. Na jedné straně jsou velmi citliví a kritičtí k autoritativnímu způsobu komunikace, vyžadování norem, k organizacím. Na straně druhé mohou nejrůznější autoritativní společnosti vyhledávat, případně jim podléhat, protože ony jim v jejich rozkolísaném světě nabízejí tolik potřebnou radikalitu a jistotu jasným, černobílým vymezením dobra a zla. Ve své nezkušenosti odhalí někdy až za dlouhou dobu stinné stránky této „jistoty“.

Setkají-li se však mladí s idejemi a hodnotami, které jim dokážou dát odpověď na jejich otázky, pak jsou schopni vyvinout značné úsilí a nasazení i za cenu vlastního nepohodlí a těžkostí. Adolescenti, kteří se již s vírou během svého předchozího života setkali, nemívají obvykle situaci příliš ulehčenou – je totiž potřeba, aby u nich proběhla proměna této rodiči (či jinou autoritou) předávané víry ve víru osobní; slovy psychologie náboženství: aby proběhla fáze zniternění (kdy Bůh je spojován se slovy láska, modlitba, poslušnost, pochyby a bázeň)¹³; slovy J. W. Fowlera: aby člověk dospěl od synteticky konvenční víry, která je charakterizována vybudováním osobního chápání vlastní identity, minulosti a budoucnosti, k individuálně reflektující víře, pro kterou jsou typické kritické úvahy o sobě, ideálech a o vlastním poslání ve světě.¹⁴ Při katechetické práci s mladými biřmovanci je tedy důležité využít „potenciál spirituality“ období adolescence a mladé dospělosti k tomu, aby jim náboženství pomohlo najít odpověď na jejich otázky a poskytlo jim životní zakotvení, aby mladí byli nejen spirituální, ale i religiózní.¹⁵

Výsledky studie Křesťanské akademie mládeže (KAM)

Zajímavou sondou do světa mladých představují výsledky studie KAM 2011.¹⁶ Výzkumu se zúčastnilo 8290 studentů z České a Slovenské republiky; z České republiky jich bylo 6911. Studentům 2. a 3. ročníků gymnázií, SOŠ a SOU byl distribuován dotazník se 34 otázkami.¹⁷ Sběr dat zajistila v roce 2011 agentura Focus.¹⁸ Sonda se soustředila na obsah náboženské víry, postoje k církvi, hledání smyslu života, důležitost pocitu štěstí a svobody, důležitost vědomí, že je mladý člověk přijímán, a otázky svědomí. Při analýze dat byla pozornost věnována následujícím otázkám:

- Čemu středoškoláci věří? Zajímají se o Boha a duchovní fenomény?
- Lze mezi českou mládeží identifikovat věřící a jedince se zájmem o náboženské a spirituální otázky? Jaké jsou charakteristiky těchto skupin?
- Jak vnímají mladí lidé církev?
- Proč chodí lidé do kostela?
- Souvisí náboženské názory a víra s dalšími životními postoji?¹⁹

Výzkum potvrdil výrazný zájem mládeže o duchovní záležitosti: 60 procent dotazovaných uvedlo, že věří, že existuje něco víc než jen viditelný materiální svět, avšak pouze 11 procent dotazovaných uvedlo, že věří, že existuje Bůh, a že je Bůh zajímavý. 56 procent analyzovaných adolescentů spadá do kategorie „hledajících“. Specifickou skupinu představují mladí lidé, kteří věří v existenci Boha, ale uvádějí, že je Bůh nezajímavý. Nejčastěji se jedná o chlapce a děvčata z křesťanských rodin, kteří se formálně hlásí k nějakému náboženskému vyznání. Jedná se tedy o skupiny mladých, kteří se nějakým způsobem setkali s vírou, ale ne takovým, aby je zaujala.²⁰

Církev jsou podle výzkumů obecně považovány za nedůvěryhodné. Češi považují církev za jednu z nejméně důvěryhodných sociálních institucí vůbec. Mezi mládeží je důvěra v církve ještě nižší než v celkové populaci. Jako hlavní zdroj nedůvěryhodnosti církve uváděli respondenti „vymývání mozku“ a „omezování svobody“. Dalším nejčastějším důvodem odmítání církve byla její neschopnost nabízet řešení problémů dnešního člověka a pokrytectví.²¹

Zajímavým zjištěním byl fakt, že ačkoliv má většina věřících studentů rodiče, kteří se hlásí k nějakému náboženskému vyznání, neznamená to, že by se jejich dospívající děti automaticky zařazovaly do kategorie věřících křesťanů. Pouze pětinu dětí s alespoň jedním vyznávajícím rodičem lze označit za věřící. V rodinách, kde se oba rodiče hlásí k náboženskému vyznání, lze mezi „věřící“ zařadit třetinu dětí.²²

Obecné zásady komunikace s mladými

Na knižním trhu existuje v současné době velké množství příruček a návodů, které nám nabízejí nejrůznější postupy, jak komunikovat a jednat s dospívajícími. Tento fakt je důkazem toho, že komunikace s dospívajícími není jednoduchá. Pojem komunikace však nemůžeme zúžit jen na komunikaci verbální či neverbální, jako komunikaci (v širším slova smyslu) totiž můžeme označit každé naše setkání s druhým člověkem. Proto je nutné, abychom si připomněli několik důležitých věcí, které platí pro komunikaci obecně:

• možnosti partnera

Správná komunikace souvisí se správným odhadem možností partnera – psychických, fyzických, sociálních i duchovních. Katecheta by měl znát přednosti i těžkosti jednotlivých vývojových fází člověka obecně a zároveň se snažit rozpoznat možnosti, limity a specifika každého jednotlivého člověka, s nímž přichází do styku.

• přijetí a vztah, zkušenosti

Komunikace velmi úzce souvisí se vztahem a přijetím. Necitlivá aplikace i opravdu moudrých a kvalitních komunikačních zásad může být odsouzena k nezdaru, pokud (mladý) člověk necítí přijetí od svého komunikačního partnera. Základní otázka pro toho, kdo pracuje s mládeží, tedy není: „Jakou komunikační techniku použít, aby přinesla co největší efekt?“, ale: „Jaký je můj vztah k mladým, s nimiž přicházím do styku?“ Jak se cítím ve společnosti mladých? Přináší mi tato činnost radost, uspokojení, nabíjí mě novou energií (alespoň občas), nebo je to pro mě nepříjemný úkol, který musím zvládnout, protože jsem jím byl pověřen, ale který ve mně vyvolává nejistotu, úzkost, strach, příp. hněv, agresi, bezmoc? Tyto otázky je dobré si čas od času při práci s mladými položit: jednak nás mohou informovat o tom, jestli naše původní nadšení příliš rychle nevyhasíná, jestli se neblížíme k syndromu vyhoření; jednak je dobré si uvědomit, že naše citové rozpoložení je „nakažlivé“ a promítá se do atmosféry setkání s mladými lidmi.

Komunikaci s mladými ovlivňuje i naše („pedagogické“) sebevědomí, naše předchozí zkušenosti, úspěchy i zklamání. Zde je důležitá zdravá sebereflexe, příp. vzájemné sdílení s ostatními katechetami, abychom si ujasnili svoji pozici, svoje místo, nahlédli náš přínos v případných nedorozuměních a konfliktech.

• vnímání a naslouchání, role dospělého

Velmi důležitou součástí komunikace s mladými je jejich vnímání a naslouchání jim, vyjádření respektu vůči nim. Mladí přinášejí do setkání svůj život, svůj svět, své vidění světa a touží se stát rovnocennými partnery komunikace. To ovšem klade nároky na pružnost a přizpůsobivost dospělého, aby v rámci možností uměl zareagovat na jejich potřeby, přání, možnosti. Mladí lidé ocení, když jim bude dospělý člověk rozumět, bude je chápat, zároveň si však zachová svoji identitu a nebude se snažit přizpůsobit se jim za každou cenu. Přílišnou snahu o sblížení s nimi (např. úcesem, oblečením, způsobem mluvy) mohou vnímat negativně, jako nadměrné podbízení se.

• svoboda a pravidla soužití

Mladí lidé jsou velice citliví na svoji získanou svobodu, nemají proto rádi systém příkazů a zákazů, rádi o věcech diskutují. Je proto přínosné, když dospělý člověk nenastolí pravidla vzájemného soužití z pozice autority, ale nechá mladé, aby byli jejich spoluautory. Mladí pak cítí větší zodpovědnost za jejich zachování, protože byli aktivními aktéry a nemusejí svoji svobodu a „dospělost“ dokazovat porušováním těchto pravidel.

Summary: Psychological aspects of catechetical work with young confirmands

When preparing young people for the sacrament of confirmation, it is important to have knowledge of developmental psychology of their age group. The adolescents need to discuss things, they need intensive experiences, especially in a group of peers; it is important for them to have a feeling of freedom and to be accepted by the adults - then they are capable of great enthusiasm and effort. Young adults are able to see a thing from many different angles; therefore, a compromise does not mean a failure to them. They strive to find and realize basic social roles - as professionals, partners and parents. This can be, especially towards the end of the stage, accompanied by psychical discomfort with a tendency towards a change.

Formy katechetické práce s mladými (z pohledu vývojové psychologie)

Jak již bylo uvedeno výše, mladý člověk, zejména adolescent, má zvýšenou potřebu o věcech přemýšlet, diskutovat, klást otázky a hledat na ně odpovědi. Není příliš ochoten akceptovat jednoduchá, jasná řešení jen proto, že mu je předložila nějaká autorita. I když se může navenek formálně přizpůsobit a tvářit se tak, že předkládaná fakta akceptuje, aby nemusel vynakládat energii na konflikt s autoritou, pro rozvoj jeho víry je nepochybně vhodnější, pokud může s pomocí katechety hledat vlastní „duchovní identitu“, která by byla v souladu s učením církve. Proto se jako velmi vhodné jeví interaktivní formy „výuky“, které aktivizují mladého člověka k přemýšlení, k aplikaci obecných (např. morálních) zásad na zcela konkrétní případy. Je důležité mladé podporovat nejen ve vyjadřování vlastního názoru, ale i ve schopnosti naslouchat druhým; je důležité je učit akceptovat možné odlišné názory ostatních. Pro mladé lidi je přínosné, pokud jsou jim probíraná témata předkládána z různých úhlů pohledu, pokud jim katecheta předkládá k řešení aktuální a zajímavé otázky (ovšem nejen ze svého pohledu). Tento způsob práce je časově i lidsky náročnější jak pro mladé, tak pro katechety, klade na obě strany mnohem větší nároky, „nutí“ katechetu hledat odpovědi na otázky, které si možná sám nikdy nekladl; přispívá však k lidskému růstu a k růstu víry jak u katechizovaných, tak u katechetů.

Poznámky:

- 1 *Katechismus katolické církve*. Praha : Zvon, 1995, s. 337–338.
- 2 Srov. tamtéž, s. 338.
- 3 Srov. GUARDINI, R. *Životní období*. Praha : Zvon, 1997, s. 25.
- 4 Srov. MACEK, P. *Adolescence*. Praha : Portál, 2003, s. 7.
- 5 Srov. ŘÍČAN, P. *Cesta životem*. Praha : Portál, 2004, s. 191.
- 6 Srov. VÁGNEROVÁ, M. *Vývojová psychologie*. Praha : Portál, 2000, s. 255–257.
- 7 Srov. LANGMEIER, J., KREJČÍŘOVÁ, D. *Vývojová psychologie*. Praha : Grada, 1998, s. 146–148.
- 8 VÁGNEROVÁ, M. *Vývojová psychologie*, s. 259.
- 9 ŘÍČAN, P. *Psychologie náboženství a spirituality*. Praha : Portál, 2007, s. 247.
- 10 Srov. VÁGNEROVÁ, M. *Vývojová psychologie*, s. 243–245.
- 11 Srov. BARTUŠKOVÁ, L. Souvislost vývoje víry a vývoje člověka, např. dle Ericksona. In *Víra, VII. celostátní kongres katechetů*. Praha : Katechetická sekce ČBK v nakl. T. Halamy, 2010, s. 36.
- 12 Srov. ŘÍČAN, P. *Cesta životem*, s. 232–235.
- 13 HOLM, N. G. *Úvod do psychologie náboženství*. Praha : Portál, 1998, s. 77.
- 14 Srov. tamtéž, s. 87–88.
- 15 Srov. ŘÍČAN, P. *Psychologie náboženství a spirituality*, s. 49.
- 16 Srov. <http://www.kam.cz/pruzkum-religiozity-mezi-studenty.html> [online]. [cit. 2012.01.04.]
- 17 Srov. http://medialib.kam.cz/download/ruzne/zprava_vyzkumu_buh_ano_cirkev_ne.pdf, s. 40.
- 18 Srov. tamtéž, s. 5.
- 19 Srov. tamtéž, s. 6.
- 20 Srov. tamtéž, s. 7–13.
- 21 Srov. tamtéž, s. 23.
- 22 Srov. tamtéž, s. 19.